

Osmanlı Kent Ekonomilerine İltizam Sisteminin Etkisi: Saruhan Sancağı - Manisa Kazası Örneği (16 - 17. YY)

Zafer Karademir*

Giriş

Tarihi Süreçte Saruhan Sancağı

Saruhan 15. yüzyılın başından itibaren Anadolu eyaletinin bir sancakbeyliği (liva) olarak teşkilatlandırılmış, bu düzenleme 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam etmiştir.¹ Sancağın 16. yüzyıldaki kazaları Manisa, Menemen, Foçalar, Güzelhisar, Gördös, Nif, Ilıca, Adala, Mendehorya, Demirci, Kayacık, Akhisar ve Gördük'ten oluşmaktaydı.² Saruhan'ın kazalarından biri olan Manisa'da 1531'de 1258 hane (6496 kişi) yaşarken; 1575'te nüfus 1530 haneye (8245 kişi) ulaşmıştır.³ İlk tahrire göre 88 hane (yaklaşık 500 kişi), ikincisinde ise 117 hane (yaklaşık 700 kişi) Yahudilerden müteşekkildi ki bu durum toplumsal kimlik açısından şehrin öteden beri kozmopolit bir yapıda olduğuna işaret eder 17. yüzyılda şehirde Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerden oluşan çeşitli gayrimüslim topluluklar yaşamaya devam etmekteydi. 1670'lerde kentin nüfusu yaklaşık 3660 hane civarındaydı.⁴ 17. yüzyılda sancak genelinde 150 bin dolayında kişi yaşarken, yüzyılın ikinci yarısında bu rakam iki katına ulaştı.⁵

Manisa, bilhassa 16. yüzyılda şehzadelerin ikamet ve görev kenti olması bakımından iktisadi yönden oldukça faal bir konumdaydı. Bu özelliği sebebiyle, sadece ulusal değil uluslararası ticaret açısından sağlam bir yeri vardı. Mesela

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sivas/TÜRKİYE, zaferkarademir58@gmail.com ORCID:0000-0003-0179-4589

1 Tahir Sezen, Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla), Ankara 2006, s. 435. 17. yüzyılın hemen başında Ayni Ali de bu kaydı düşüyor. Ayni Ali, Kavânin-i Âli Osman Der- Hülâsâi- Mezâmin-i Defter-i Divan, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, Kayıt No: 4616. s. 13.

2 Yuzo Nagata, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi", Tarih Dergisi, 32, 1979, s. 733.

3 Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 55.

4 Feridun Emecen, "Manisa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXVII, 2003, s. 580.

5 Emecen, "Manisa", s. 582.

şehzade sarayına yabancı ülkelerden kumaş ve Mısır'dan pirinç getiriliyordu.⁶ Padişah çocuklarının kendi saray ve kapı halklarıyla birlikte kentte oturmaları sadece üretim değil tüketim düzenini de derinden etkilemekteydi. Sancak, şehzadelerin hasları olarak düzenlenmekte, ancak bu gelir kaynakları onların maaşlarına yetmediğinden komşu sancaklardan dahi has statüsünde kaynaklar ayrılmaktaydı.⁷ Manisa'nın önemli ticaret yolları üzerinde bulunması da söz konusu canlılığın nedenlerindendi. Kent bilhassa 16. yüzyılda, Hind ve Uzakdoğu mallarının Anadolu'ya giriş ve oradan çıkış kapısı konumundaki Antalya limanına bağlantı sağlayan Batı Anadolu yolu üzerinde bulunuyordu.⁸ Öyle ki bahsedilen asırda ticaret yolları Manisa'yı bir ağ gibi sarmış ve bu yollar çevrelerindeki iskeleler ile denizlere, dolayısıyla dış dünyaya açık bir iktisadi ortamın doğmasını sağlamıştır.⁹ Bu özel durumlarına paralel olarak Manisa kentini de içeren Saruhan sancağı, 17. yüzyılda arpalık statüsünde düzenlenmişti ve mütesellimler vasıta ile idare edilmekteydi.¹⁰

Saruhan Bölgesinde Genel Olarak İltizam Düzeni ve Mültezimler

Osmanlı iktisat bürokrasisinin genel anlayışı, merkezî hazinenin nakit varlığını mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve o seviyelerde kalmasını sağlamaktı.¹¹ Bu kapsamda hazineye gelir getiren vergi kalemlerinin mukataa usulü yani senelik tutarlarının mali yılbaşlarında kesilerek peşin alınması metodu getirilmiştir. Bu yöntemin uygulanmasında mültezim denilen kişilere üçer yıllık tahvillerle satılması usulü genellikle tercih edilmiştir.¹² Bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı önceden belirlenmiş yıllık bedeller karşılığında üzerine alması manasına gelen iltizam düzeninde¹³ esas olan devletin nakit para ihtiyacını karşılamak olup, bu yapı bir nevi kısa süreli iç borçlanma olarak da görülmüştür. Bu denli önemli mali katkısı olan sistem ülke geneline yayılırken; bundan Saruhan

6 Emecen, "Manisa", s. 581.

7 Çağatay Uluçay, "Manisa", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 7, 1997, s. 292.

8 Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, s. 65.

9 Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, s. 67. Manisa'nın hangi önemli güzergâhlar arasında yer aldığı hususunda bkz: Franz Taeschner, Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı Yol Ağı, çev. Nilüfer Epeçli, İstanbul 2010, s. 205-206

10 Uluçay, "Manisa", s. 292.

11 Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötügen Yayınları, Ankara 2010, s. 52.

12 Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII/1-2, 1963, s. 146.

13 Mehmet Genç, "İltizam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXII, 2000, s. 154.

sancağı da payına düşeni almış, sancakta pek çok verginin toplanması veya işletmenin çalıştırılması aşamasında iltizam metoduna başvurulmuştur. Saruhan sancağı genel itibarıyla Ege bölgesinde diğer sancaklarla birlikte düşünülen büyük iltizamların önemli bir parçası olarak sistemde yer edinmiştir. Mesela Aydın ve Saruhan mukataa ve iltizamlarının aynı müfettişliğin nezaretinde dizayn edildiği gözleniyor.¹⁴ IV. Mehmed dönemindeki bir kayıтта, 1669-1670 mali yılında kahve, duhan, damga ve bogasi mukataaları Saruhan, Aydın, Menteşe ve Suğla livalarının köylerini kapsayacak biçimde genişçe düşünülmüştür.¹⁵ Aydın, Saruhan, Menteşe ve Suğla livalarına ait duhan (tütün) vergisini toplama işinin Hicri 1042 (Miladi 1632-1633) yılında bir ihalede topluca satılması¹⁶ da bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca bölgedeki özellikle beytümal ve hassa kalemi gelirlerinin mültezim ve ardından nâzırlar eliyle merkeze aktarılması yönünde bir eğilim görülmektedir.¹⁷ Dolayısıyla düzenli olarak işletilmek zarureti bulunan ve nakit girdileri kesilmemesi gereken işletme ve arazilerin iltizam düzeni içine çekildiği söylenebilir.

Livanın önemli gelir kaynakları, ilerleyen süreçte mukataalar yoluyla toplanmaya devam etti. Aydın, Manisa ve Suğla ile birlikte Hicri 1088-1096 (Miladi 1667-1684) yıllarında livaya ait kahve ve duhan vergisi ile damgaha-i nuhas ve elvah, beyaz ve kirmastı-ı penbe vergileri aynı mukataa kapsamında kimileri iltizama verilerek suretiyle tahsil edildi.¹⁸ Hatta onlarca yük akçelik iltizamların bir kalemde birleştirilerek tek bir kişiye ihale edildiği de olurdu. Sancağın pek çok alt mukataa biriminin (Güzelhisar, Sultanhisar, Kurşunlu nehirleri, Kürdelik(?), Akhisar, Elliciyan-ı Yund Dağı gibi) sadece bir mültezimin kontrolüne verilmesi¹⁹ devletin sisteme ve bu sistemin aktörlerine olan güveninin ifadesiydi. Tabii bu şekildeki iltizamlarda pek çok kefilin de uygulamaya güven verdiği hatırlanmalıdır. Bir çatı altında toplanıldığında yekpare hale getirilen iltizamların faydası en çok

14 Bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler, Defter No: 5945, Sayfa No: 249, Tarih Hicri: 989. Bundan sonra BOA., MAD 5945/249, H. 989 (Künyelerin rumuzlarının açıklmaları Kaynakça kısmında verilmektedir). Hicri 988 (Miladi 1580-1581) yılında Ayaşluğ kadısı müfettişlik görevini yürütüyordu. BOA., MAD. 5945/57.

15 BOA., AE, SMMD IV., 49/5652.

16 BOA., D. BŞM., 163 /4.

17 Bu kalemlerin alt birimleri olarak şabhane, menzil, yerel tumarlar, elliciyan, yörükân, nehir çeltiği, aşar, resm-i otlak gibi stratejik değere sahip gelir sahaları vardı. Tüm bunların yer aldığı bir örnek için bkz. BOA., MAD.2531/4-5., H. 1022.

18 BOA, MAD. 3191/12, 15, 16, 17, 18, 21, 23.

19 BOA, MAD. 6101/6.

mültezimine oluyor, girişimciler bir üniteye yaşanacak zarar ile diğerini kapatmayı düşünüyor, bunu sözleşmelere şart olarak da ekliyorlardı.²⁰ Yerel mukataaların mümkün olduğunca birbirinden ayrılmaması devletin de tercihiydi.²¹ Bir başka örnekte, livadaki çeltik, elliciler, bölge hasları, aşar, bazdaran²² ve otlak rüsumu gibi kalemlerin yine bir çatı mukataa kapsamında yer alması²³ hem devletin hem de mültezimin yukarıdaki kaygılarının ürünü olmalıydı.

Saruhan sancağına veya sancak kanalıyla merkezi hazineye gelir sağlayan iltizamlar her zaman birleştirilmiş büyük ihaleler şeklinde gerçekleşmiyor, bazen daha dar kapsamlı ve tek kalemden oluşan iltizam sözleşmeleri imzalanabiliyordu. Mesela Adala ve Demirci kazalarının ve onlara bağlı köylerin çeltik²⁴ nehirleri bir iltizam ünitesi olarak düzenlenmişti. Söz konusu ünite Hicri 985 (Miladi 1577-1578) yılında yıllık 100 bin akçelik mali girdiye hükmeden daha mütevazı bir iltizamdı.²⁵ Yine Aydın ve Saruhan memlehaları²⁶ ile aynı bölgenin yağhane²⁷ ve tahinhane²⁸ iltizamları da birer kaynağa hükmedecek şekilde düzenlenmişti. Benzer şekilde Saruhan Yörüklerinin iltizamı Hicri 981 (Miladi 1573-1574) yılında bir mültezime verilmişti.²⁹ Bazen de iltizamlar geçici görevler için müzayedede edildi. Örneğin 25 Muharrem 1033 (18 Kasım 1623) tarihli bir kayıt, cülus-ı hümayun sebebiyle³⁰ Aydın, Saruhan bölgesinde tüccarın dirhemlerinin ve arşınlarının damgalarının ücret mukabilinde yenilenmesi gerekmiş, bu iş 40 bin akçe ile bir mültezime devredilmişti.³¹

Buraya kadar örneği verilen birkaç sözleşmede görüldüğü üzere Saruhan sancağında farklı mali kaynaklar iltizam sistemi içerisine dâhil edilmişlerdir. Hicri 928-930 (Miladi 1521-1523) yıllarına ait mali rakamları çıkarılan aşağıdaki

20 Örnek için bkz: BOA, MAD. 6101/10.

21 Devletin bu konudaki ısrarı hakkında bkz: BOA, TS. MAd., 2580.0019.

22 Devlet için yırtıcı/avcı kuş -genellikle doğan- yetiştiricilerdir. Haklarında bkz. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, s. 293-294.

23 BOA., MAD. 15654/11, H. 1025.

24 Manisa kazasında nehirlerin kenarlarında üretilen çeltiğin maddi değeri için ayrıca bkz. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, s. 248-250.

25 BOA., MAD. 5454/152.

26 Saruhan tuzlaları olup Hicri 983 (Miladi 1575-1576) yılı iltizamıdır. BOA., MAD, 5454/172.

27 Hicri 984 (Miladi 1576-1577) yılı iltizamıdır. BOA., MAD, 5454/227.

28 Hicri 981 (Miladi 1573-1574) yılı iltizamıdır. BOA., MAD, 5699/7.

29 BOA., MAD, 5699/7.

30 IV. Murad'ın cülusundan bahsediliyor.

31 BOA., TD.MAd. 2575/1.

mukataalar, bölgede iltizama dâhil edilen birimlerin finansal değeri hakkında daha net bilgiler vermektedir:

Tablo 1: Hicri 928-930 Yılları Saruhan Mukataaları

Mukataa Birimi	Değeri (akçe)
Saruhan vilayeti memlehası	13 yük
Saruhan eldelik Yörükleri	800 bin
Saruhan vilayet yağhanesi	600 bin
Saruhan perakende hasları	550 bin
Saruhan hâk-i şûre	492 bin
Yunddağı Ellici Yörükleri	413 bin
Saruhan otlak, yava ve kaçgın resimi	80 bin
Saruhan bazdaranı	54 bin
Saruhan beytülmalı	33 bin 300
Manisa başhanesi	18bin
Manisa bac-ı Pazar	2 bin

Kaynak: BOA, *TS. MA.d. 2194/2-3*.

Topkapı Sarayı kaynaklı bu kayda göre; bahsedilen yıllarda en büyük mali güce sahip birim olarak Saruhan tuzlası görülmektedir. Tuzlanın Saruhan oğulları zamanındaki önemini Osmanlılar devrinde de koruduğu yolundaki ifadeler³² burada daha net şekilde görülmektedir. Tuzlanın kent ekonomisine katkısından sonra onu Yörükler³³ ve yağhane gelirlerini kapsayan mali üniteler takip etmektedir. Henüz ticarete konu olan metallerden alınan pazar vergilerinin ciddi bir değere ulaşmadığı izlenirken, sanayi ve tarıma³⁴ dair gelir kaynaklarının Saruhan ekonomisinin bel kemiğini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu rakamlar iltizam uygulamasının genel olarak sancaktaki ve özelde Manisa kentindeki finansal değerini ortaya koymaktadır. Şimdi biraz daha özel iltizam sözleşmelerine bakarak sistemin değerini daha yakından anlamak mümkün olacaktır.

32 Feridun Emecen, “Saruhan oğulları”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXVI, 2009, s. 170-173.

33 Bunlara ait vergi kalemleridir.

34 Nagata'nın 16. yüzyıla dair Manisa hakkındaki bulgularında sanayiden ziyade tarımın ön planda olduğu görülüyor. Bkz. Nagata, a.g.m., s. 734. Oysa burada Saruhan sancağında, sanayi merkezlerinin, tarımsal alanlar kadar yaygın olmasa da yine de finansal bakımdan büyük değerlere ulaştığı anlaşılıyor.

Saruhan İltizamları ve Emanet Usulü

İltizam uygulamasının yereldeki iki yürütücüsünden biri mültezim ise diğeri emin denilen devlet görevlileri idi. Sistem eğer ihalelere talip sivil girişimcileri yani mültezimleri bulamamış ise emin adı verilen kişilere müzayedelerin bırakılması yöntemiyle işliyordu.³⁵ Saruhan sancağında iltizamların sivilere mi yoksa devlete intisabı olan eminelere mi bırakılacağını dönemsel ve yöresel şartlar belirlemiş gibidir. Emin rolündeki kişilerin daha güvenilir olması beklenirken, bazen onların da usulsüzlüklerinin görülmesi sivil girişimcilerin sisteme dahil olmasında etkili olmuş gibidir. Ancak bu da her zaman olumlu sonuçlar doğurmamış, kısa zamanda zenginleşmek isteyen mültezimlerin hırsları reayayı rahatsız etmiştir.³⁶ Dolayısıyla bu konuda kati bir tutum takılmamış, bazı mukataalar sivil mültezimlere bazıları ise devlet görevlisi eminelere teslim edilmiştir. Oldukça büyük kaynakları kapsayan mukataalarda bir denge sağlanması açısından eminelere ile sivil mültezimlerin ortak çalışmalarının tercih edildiği söylenebilir. Örneğin Saruhan mukataalarının bazı gelirleri büyük Kefe mukataasının³⁷ bir parçası olarak mültezimler veya eminelere eliyle toplanmaktaydı. Saruhan livasına bağlı Manisa, Gördek (Kırkağaç), Ilıca kazalarının Hicri 960 ve 961 (Miladi 1553 ve 1554) yıllarında bazı köylerinin gelirleri ile Yörüklere ait vergiler³⁸, yine Saruhan livasının mevkufat, aşar, araz-i memleket-i piyadegan gelirleri³⁹ Kefe mukataası kapsamında iltizam usulü ile tahsil edilmekteydi. Kefe mukataasına tabi kalemler içinde Hicri 965 yılında Somalu/Manisa köyünün elli⁴⁰ topluluğuna ait gelirlerinin de yer aldığını görmek⁴¹ söz konusu iktisadi birimin (Kefe Mukataasının) kendisinden uzak diyarlardaki taşra gelirleri ile desteklendiğini ifade ediyor. Bu denli geniş bir mali kaynağın hem sivil

35 Sahillioğlu, agm., s. 147.

36 Çağatay Uluçay, XVII inci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İstanbul 1942, s. 55.

37 Bu mukataa bürosu içinde Kırım dışında bazı Ege adalarının gelirleri de yer almaktaydı. Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 175. Dolayısıyla Manisa'nın bazı mukataaları bu büro tarafından denetlenmekte ve muhtemelen gelirleri de Kefe/Kırım coğrafyasının bazı ihtiyaçlarının karşılanmasına sarf edilmekteydi. Mesela 16. yüzyıl sonlarında Çerkez beylerinin salyanesi Kefe Mukataası'ndan ödeniyordu. İdris Bostan, "Sâlyâne", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXVI, 2009, s. 60.

38 BOA., D.KFM., 26370/8.

39 BOA., D.KFM., 26370/15.

40 Araştırmacılara göre bunlar başlangıçta düzensiz ordu dışında yer alan azaplar gibi askeri bir grup iken, 17. asırdan itibaren yerleştirilmişlerdir. Nagata, agm., s. 744. Haklarında ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 286, 628, 629, 638-645.

41 BOA., D. KFM., 26370/12.

hem de resmi mültezimlerin desteğiyle toplanması belki de birbirlerinin müfettişi haline getirilmeleri suretiyle mümkün oluyordu

Eminler arasında da rekabet yaşanmaktaydı ve bir ihaleden sonra daha yüksek teklifle gelen bir başka emin-mültezim adayı iltizama sahip olabilirdi.⁴² Emanet usulü olsa dahi öncelikle bu işe talip olanların şartları dinlenmiş, devlet ve eminden müteşekkil taraflar anlaştığı takdirde iltizamlar eminlere teslim edilmiştir. Örneğin Saruhan sancağı Demirci kazası rüsûm-ı Yörükân iltizamını emin sıfatına haiz olarak 25 Şaban 987 (17 Ekim 1579) tarihinden itibaren 3 yıl üzerine alan Süleyman bin Enis² günlük 20 akçe yevmiye alacak, kardeşi de beş akçe yevmiye ile kâtipliğini yürütecekti.⁴³ Bu ihalenin sonuca bağlanmasında Gördes kadısı da rol almıştır. Böylece iltizamın taraflar açısından daha bağlayıcı hale getirildiği görülürken, müşterek görev yapacak olan kardeşlerin 41 kişiden oluşan bir kefiller listesini de ayrıca sunmaları sözleşmenin devlet açısından mali sıkıntılara gebe durumlardaki sigortası görevini onlara yüklediğinin işaretiydi.

Emanet usulünde tahvil sürelerinin bitmesi kimi zaman bir krizin habercisi olabilirdi. Eminler ihalelere rağbet etmediklerinde devlet başka çözüm yolları bulmak durumundaydı. Örneğin Saruhan sancağının eşkinici haslarından Meliklu ve Abidluceözü köylerinin mukataaları 2 Receb 983'ten (7 Ekim 1575) itibaren 3 yıl süreyle ulufeciyan-i yessardan Ebubekir mültezim üzerinde iken⁴⁴, tahvilin süresi dolduğunda kimse ihaleye rağbet etmemiştir. Neyse ki çok geçmeden Ilıca kazasından sivil bir girişimci eşine az rastlanır bir şekilde daha düşük fiyatla sözleşmeyi yine üç yıllığına imzalamıştır.⁴⁵ Üstelik günde 10 akçelik emin-mültezim ücreti alması yönündeki şartı da kabul edilmişti. İltizamın sahipsiz kalmasındansa bu yolun tercih edilmesi, zarardan kâr ilkesi gereğince yine de olumlu karşılanmıştır. Bir başka örnekte Aydın, Saruhan, Sakalı sancakları ve Soma kazası Kıbtıyan(Çingene) cizyelerinin tahsiline ortaklaşa emin bulunan İbrahim ve Osman Beyler iltizamlarını, Manisalı Hacı bin Sefer isimindeki bir müteşebbise 1020 yılı Evahir-i Cemaziyelahir (31 Ağustos- 9 Eylül 1611) tarihinde 14 bin akçeye terk etmişlerdir.⁴⁶

42 Adala ve Demirci nehirleri çeltik mukataasını Hicri 985 yılında -üç yıl için- 267 bin akçe ile bir emin üzerine almışken, daha sonra 6 bin akçelik yüksek fiyat teklifiyle gelen bir başka emin-mültezime ihale bırakılmıştı. BOA., MAD., 5454/155.

43 BOA., EV.HMH.d., 23/1.

44 Kendisi sefere katılmamak üzere emaneti almıştı.

45 BOA., EV.HMH.d., 23/11/A. 100 bin akçe yerine 90 bin safi akçe ödeyecekti.

46 Manisa Şer'iyye Sicili 14, 2/5. Fatih Bursa, Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2002, s. 101.

Mukataalar emin elinde iken sonradan yeniden iltizam için müzayede edilir ve aynı emin iltizamı alırsa *emanet ber-vech-i iltizam* suretinde her iki sıfatı da kendinde taşırdı.⁴⁷ Bu şekilde yani önce emin iken sonradan mültezim olarak aynı mukataa ünitesini elinde tutan kişilere Manisa örneğinde de rastlamak mümkündür. Manisa ve tabii yerlerdeki beytül-mal-ı hassa ve mal-ı gaib mukataasını, Miladi 1640 senesi civarında Mustafa Çavuş ismindeki bir kişi bu yolla (*ber-vech-i iltizam*) elinde bulundurmaktaydı.⁴⁸ Vârissiz ölen veya müsadere edilen kişilerin doğrudan devlete intikal eden mallarının hazineye aktarılması ve kayıp malzemelerin hazineye alınması görevini içeren kısmen çetrefilli bu ihaleye sivil girişimcilerin talip olmadığı anlaşılıyor.

Eminlerin seçiminde de iltizama benzer şekilde talip olanların tercih edildiği söylenebilir. İlyas ismindeki sermayedar Hicri 1040 (Miladi 1630-1631) senesi Saruhan harac vergilerini toplama yetkisini almak istediğinde bu talebinin olumlu karşılanması⁴⁹ emanet usulünde de talep ve karşılıklı rızanın önemli olduğunu gösteriyor Kuşkusuz anlaşmanın sadece bir mektupla sağlanmasında eminin öteden beri bu görevi başarıyla yürütmesinin etkisi olmalıydı. Bununla beraber eminliğe aday kişilerin kefillerinin yeterli güveni vermesi ve kendilerinin de talip oldukları mali kaynağın her türlü zorluklarına direnebilecek finansal bağlara ve güçlü sermayelere sahip olmaları gerekiyordu.⁵⁰

Vergi toplamanın kendi içinde taşıdığı riskler maliye bürokrasisini iltizamların bir kısmını yine devlet memurlarına teslim etmeye itmişken, belki aynı riskler sebebiyle de emin-mültezimlerin ortaklıklar kurdukları söylenebilir. Mali bakımdan görece büyük iltizamlarda daha sık görüldüğü anlaşılan bu şirketler, ortakların bilhassa darlık dönemlerinde birbirlerine finansal destek sağlayabilme ihtimali için de tercih ediliyor olmalıydı. Mesela Hicri 984 (Miladi 1576-1577) yılında Manisa yağhanesinin iltizamını emanet usulü ile alan iki dergah-ı ali çavuşu bu ortaklıklarının karşılığında yağhaneyi üç yıl işletecekler, bununla birlikte günlük 20

47 Sahillioğlu, agm., s. 147. Ber vech-i iltizam emin örneğinin bir başkası için bkz. Manisa Şer'iyye Sicili 79/54-1. Halil Atabey, Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (H. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 163

48 Manisa Şer'iyye Sicili 14, 6/4. Bursa, agt., s. 116)

49 Manisa Şer'iyye Sicili 64/ 157-B.1. Selman Çetin, 64 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2013, s. 267

50 Manisa Çeltik mukataasının iltizamının Hicri 983-984 yıllarına dair müzayedeleri sürecinde bu vasıfların önemini gösteren durumlar için bkz. BOA., MAD., 5454/145.

akçe ücretlerini almaya devam edeceklerdi.⁵¹ Yine Saruhan duhan ve resm-i çift mukataalarını, Hicri 1039 (Miladi 1629-1630) yılında ortak olarak iltizamlarına alan Silahdar Kalem? ve Sipahi Yahya Mehmed eğer bireysel mali güçlerinin yetmemesi sebep değilse, muhtemelen bu desteklik halinden faydalanmak adına güçlerini birleştirmişlerdi.⁵²

Saruhan İltizamları ve Mali Katkıları

Devletin nakit talebinin karşılanmasında ve vergi tahsili gibi zor bir görevin yerine getirilmesinde kullanılan iltizam sistemi, ciddi finansal değeri olan ve stratejik önemi bulunan kaynakların işletilmesi veya bunların vergilerinin toplanması süreçlerinde sıklıkla hayata geçirilmiştir. Örneğin öşür ve resm-i çift gibi iki temel vergi kaleminin, Hicri 1042 (Miladi 1632- 1633) senesinde, iltizama verilmesi⁵³ sistemin ne kadar hayati bir değeri olduğuna işaret eder. Söz konusu düzen içinde mültezimler eliyle toplanan ve muhassıllar⁵⁴ vasıtasıyla hazineye intikal ettirilen gelirlerin hangi mali açıkları kapattığı Aydın, Saruhan ve Mentеше Sancaklarının Muhassıl-ı emvâli Şemsi Paşa'nın çeşitli tarihlerde iltizam ile elde edilen gelirleri merkezi hazineye aktarması sürecinde not edilen aşağıdaki cetvellerle daha net görülmektedir:

Tablo 2: Aydın, Saruhan ve Mentеше Sancaklarının Muhassıl-ı Emvâli Şemsi Paşa'nın Hazineye Gönderdiği Hicri 1028-1029 (Miladi 1619-1620) Yılına Ait İki Senelik Gelirin Harcama Kalemleri:

Gelir Miktarı (akçe)	Ne için Sarf Edildiği?
74 yük 20 bin 651	Hazine-yi amireye teslim
10 yük 13 bin 139	Matbah-i amire için alınan meyve-i hoşek (kuru meyve) ücreti için
12 yük 50 bin	Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin estar (örtü,perde) ücreti
16 yük 53 bin 484	Donanma ve sefer için satın alınan kendir ve kirpas ücreti
2 yük	Matbâh-ı âmire adına alınan estar ücreti
169 bin 620	Bazı mesarif için

51 BOA., MAD., 5454/227.

52 Manisa Şerhiye Sicili 64/ 182-B-1. Çetin, agt., s. 303

53 BOA., D. BŞM. 163 /5.

54 Osmanlılarda, bazı sancaklarda, vergi gelirlerini toplamakla görevli kişilere muhassıl (muhassıl-ı emval) denirdi. 18. yüzyılda, daha azledilmiş vezir ve sadrazamlar bu göreve getirilmişlerdir. Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXI, 2006, s. 18-19. Muhassıllar mültezimlerin tahsilâtını bir kalemde toplayarak merkeze ulaştırıyorlardı.

16 yük 42 bin 970	Devlet adına alınan deve, katır ve bargir ücreti
4 yük 62 bin 789	Bazı müteferrika, sipahi, çavuş, silahdar mevacibi ücreti
Bakiye:	19 bin 733 akçe baki kalan 25 bin akçe önceden baki kalan 44 bin 733 akçe toplam bakiye
Toplam Asl-ı mal:	138 yük 32 bin 321 akçe ⁵⁵

Kaynak: BOA. MAD. 45451/1-2.

Tablo 3: Aydın, Saruhan ve Mentеше Sancaklarının Muhassıl-I Emvâli Şemsi Paşa'nın Hazineye Gönderdiği Hicri 1039 ve 1040 (Miladi 1629-1630-1631) Yılına Ait İki Senelik Gelirin Harcama Kalemleri:

Gelir Miktarı (akçe)	Ne için Sarf Edildiği?
31 yük 951	İstanbul ve ordu hazinesine teslim
7 yük 7970	Ordu için satın alınan 18 bin vukiyye rişte-i penbe (penbe ipliği) ücreti
10 yük 81996	Ordu için satın alınan 200 mehâr ⁵⁶ deve parası ve sair levazımat için
2 yük	Tersane-i amire adına alınan kendir ücreti için
50 bin	Kiler-i amire adına alınan meyve- hoşek (kuru meyve) ücreti için
Toplam: 51 yük 35 bin 631 ⁵⁷ akçe	

Kaynak: BOA. D. BŞM. 163 /15.

Söz konusu muhassılın görev yeri kapsamındaki girdilerin önemli bir kısmı mültezimlere bırakılmış mukataa gelirlerinden oluşmaktaydı.⁵⁸ İltizam düzeninin taşradaki uygulamalarının merkezi ordu ve hazinenin ancak nakit ödemelerle (işтира/mubayaa) alınabilecek ihtiyaçlarının karşılanmasındaki büyük katkısı burada görülmektedir. Askerlerin maaş ödemelerinden, donanma için kendir ve bez almına, ordunun hayvanat levazımından merkezi hazinenin nakit talebinin tedarikine kadar mühim pek çok sahada sistemin faydası görülmekteydi. Kendisi de bir saray içeren Manisa'nın bazı gelirlerinin Topkapı Sarayı'nın meyve

55 Bunun 135 yük 82 bin 320 akçesi mukataat ve sair emvalden tahsil edilmiş, 255 bin akçesi ise darphane mahsulünden elde edilmiştir.

56 Yular anlamı taşımakla birlikte adet manasında kullanılmış olmalı

57 50 yük 140 bin 917 akçe dolayısıyla 51 yük 40 bin 917 akçe çıkmaktadır.

58 Muhassılın görev yerinde mültezim/nazırların iltizamları dâhilinde Saruhan'a ait bölgedeki beytülmal-ı hassa ve amme, aşar, mevkufat gibi gelirler de vardı. Hicri 1040 (Miladi 1573-1574) yılı gelirleri için bkz: BOA., D. BŞM. 164/5.

başta olmak üzere mutfak ihtiyaçlarının karşılanmasında rol aldığını görmek ayrıca anlamlıdır. Bu mukataa birimine Yahudi tebaanın da özel ilgi gösterdiği eklenmelidir.⁵⁹ Sadece bu iki örnekte ortaya çıkan değerler sayesinde Saruhan/Manisa ekonomisinin lokomotifi ve düzenli işleyişinin kontrolörü olması bakımından iltizam uygulamasının büyük etkisi görülebilir.

Manisa kentindeki bozahane, meyhane, başhane gibi imalathaneler ya da korular ile bazı vergilerin, mesela resm-i keyl gibi, mukataalarının da iltizama verilmek yoluyla işletildiği/toplatıldığı vakidir.⁶⁰ Yine kent ekonomisinde ağırlığı bulunan çeşitli vergi kaynaklarının birleştirilmek suretiyle bir kişiye verildiği uygulamalarda istikrarın sağlanması gayesiyle olsa gerek sözleşmelerin süresinin daha uzun tutulduğu söylenebilir. Manisa sakinlerinden Mehmed Çavuş'un Hicri 1042 (Miladi 1632-1633) yılında devraldığı mukataanın iltizamı kapsamında, Saruhan hassası statüsündeki beytülmal-ı amme ve hassa mevkufatı ile resm-i perakende, bazdaran, resm-i otlak, çayır, bahçe ve resm-i çift vergileri gibi farklı birçok gelir kaynağı birleştirilmişti.⁶¹ Üstelik bu kalemlerin tek bir ihale şeklinde düşünülmesi ve öylece satılması konusunda ısrarcı olan devlet değil mültezimdi.

İltizam düzenindeki kaynakların zaman içerisinde mali bir katkı sağlayamayacağı anlaşılırsa, açılması düşünülen ihaleler proje olarak kalma tehlikesiyle karşılaşabiliyordu. Ilıca kazasına bağlı Çağa (Çaka?) Dağı bölgesinde Hicri 1023 (Miladi 1614-1615) yılında yaşanan bir gelişme, iltizam yapısının bu yönü hakkında çok şey anlatmaktadır.⁶² Kayda göre Ilıca kazasının Kesefe köyünde yaşayan beş kişilik bir müteşebbisler grubu, Saruhan maden nazırı ile birlikte, “Çağa Dağı yakınındaki su kenarı” diye tarif ettikleri yerde maden⁶³ toprağı bulmuşlar ve bir numunesini de vilayet kadısına göndermişlerdi. Bir sevinçle hemen maden işletmesini iltizamlarına almak istemişler ve bununla beraber Ilıca kazasından 140 hane ve madenin hemen yakınındaki Manisa'ya bağlı Belik? Köyü⁶⁴ 13 hane olmak üzere toplamda 153 hanenin “madenci” statüsünde tanınmasını ve avarız vergilerinden muaf sayılmalarını teklif etmişlerdi. Bunun karşılığında madenin iltizamı kendilerine verilirse 3 yıllık sözleşme için 10 yük akçe (10x100 bin= 1

59 Bkz: BOA., MAD. 4745/47.

60 Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, s. 68.

61 BOA., D. BŞM. 163 /2.

62 BOA., MAD. 1843/22-23.

63 Muhtemelen gümüş madeni.

64 Köyün ismi şurada geçiyor: BOA., MAD. 1843/26-27.

milyon akçe) bedel ödemeyi de önerileri arasında sıraladılar. Özetle müteşebbislerin öne sürdüğü şartlar içerisindeki muhtemel gelir ve giderleri şunlar olacaktır:

Muhtemel gelirler	Muhtemel Giderler
<ul style="list-style-type: none"> – 153 hanenin muafiyet hakkı – Her yıl üretilen gümüşten 1 yük akçelik külçe gümüş cep harçlığı – Yevmi 20 akçe ile eminlik ücreti – Yevmi 10 akçe kâtiplik ücreti – İsmi zikredilen beş kişiye yevmi 5 akçe dideban (bekçi) ulufesi – Kistelyevm ödendikten sonra 5 kişi 3 akçe yevmiye ile dergâh-ı âli cebecileri zümresine katılacak <p>Not: Mukataanın daha fazla ücretle gelen yeni bir talibe verilmesi halinde dirlikleri sabit kalacak⁶⁵</p>	<p>3 yıllık sözleşme için 10 yük akçe (10x100 bin= 1 milyon akçe)</p>

Hiç kuşkusuz bunlar nazır önderliğindeki girişimcilerin⁶⁶ kendi cephelerinden hazırladıkları şartları ve teklifleriydi. Devlet maden buldukları yönündeki iddialarının hakikatini araştırmak durumundaydı. Bunun üzerine yerel kadı ve bölge halkı ile birlikte, bahsedilen mevkideki toprak kazılıp temizlenmiş, ancak bölge kazıldıkça su çıkmaya başlamış ve maden *zenk*⁶⁷ olarak bulunabilmiştir. Üstelik bunun çıkartılmasının gayet zor olacağı değerlendirilmiştir. Saf ve karışık cevherden oluşan iki farklı numune hazırlanarak İstanbul'a gönderilmiş ve kararı merkezi idarenin vermesi yerel kadı tarafından 28 Safer 1023 (9 Nisan 1614) tarihinde bir yazı ile rica edilmiştir.⁶⁸ İmparatorluk idarecilerinin yerel memurlardan gelen, kısmen menfi içerikli yazısına rağmen, bu fırsat kaçırılmamış ve 5 Rebiülahir 1023 (15 Nisan 1614) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre müteşebbislerin teklifleri geri çevrilmeyerek iltizamları kabul edilmiştir.⁶⁹ Bu ilginç örnek Osmanlı iktisat düzeninin ana ayaklarından olan iltizam sisteminin hayata geçirilmesinde sürpriz gelişmelerin yaşanabileceğini ve sivil girişimlerin rolünün büyük olduğunu ortaya

65 Yani yeni bir talip iltizamı olsa dahi kendilerine verilmiş olan dirlikleri geri alınmayacak.

66 Bu beş kişi bir yerde mültezim diye anılırken (BOA. MAD. 1843/23); bir başka yerde (BOA. MAD. 1843/27) zarar-ı mala kefil olarak zikrediliyorlar.

67 Kelime “bakır”, “demir” manasına geldiği gibi “pahlı” anlamı da taşır. İfade gümüşün cevher bakımından çok iyi durumda olmadığını belirtmek için metinde son manasıyla kullanılmış olmalıdır.

68 BOA., MAD. 1843/26-27.

69 İltizam kaydı şuradadır: BOA., MAD. 1843/22.

koyuyor. İmparatorluk idaresinin üretim/tüketim düzenine katkı sağlayacak (*miriye nef'i müşahid olunduğu*) en ufak gelişmeleri dahi takip edip mümkün olduğunca olumlu yanıt verme şeklindeki bilindik refleksini burada da görmek önemlidir.

Saruhan İltizamları ve Tımar Düzeni

İltizam düzeni, mali operasyonları hızlandırması, devletin yükünü hafifletmesi ve önceden tayin edilmiş kesin değerler üzerinden işletilmesi gibi olumlu yönleri nedeniyle pek çok iktisadi alanda geniş yer bulmuştur. Bu alanlar arasında Saruhan bölgesindeki toprağa bağlı yapıları ve daha özelde tımar arazilerini de saymak gerekir. Örneğin Kayacık kazasında yaşayan İbrahim Bey ibn Ömer Çelebi adında bir şahsın Hicri 1020 (Miladi 1611-1612) yılı mart ayından başlamak üzere bir yıllığına 20 bin akçeye üzerine aldığı Palaveş ve Kayacık kazalarının tımarı ve Yörükân reayası (vergilerini toplama) ihalesinin kapsadığı alan aslında bir has arazisiydi.⁷⁰ Lala Mehmed Paşa'nın kendisine devlet tarafından tahsis edilen arazilerini kapsayan bu ihale tımar sistemi ile iltizam düzenini tek kalemde birleştiren bir müzayede idi. Aslında bu tarzda, yarı resmi sayılabilecek şekilde hüviyet kazanan has arazilerinin vergilerinin sivil kişilere iltizama verilmesi mültezimlerce de talep gören bir uygulamaydı. Bölgedeki defterdar-ı sani Abdurrahman Efendi haslarından bir kısmının mültezimi olan şahsın aynı iltizamı ısrarla ve mevcuttan daha fazla ücret teklif ederek kazanması⁷¹ bu albeninin kayıtlara geçirilmiş delili sayılabilir. Bu örnekte de görüldüğü üzere tımar arazilerinin mukataalar şeklinde düşünülerek zaman içerisinde mültezimlere verilmesi ilerleyen tarihlerde, özellikle 18. yüzyılda, daha çok rastlanılan mali gelişmelerden biridir.⁷²

Tımar düzeninin iltizam ile birleştirilmesi her zaman büyük meblağları içeren örneklerden oluşmaz. Mültezimlerin tımar arazilerinin mutlak vergilerini peşin olarak ödemeleri elbette arazilerin sahiplerinin (mutasarrıflarının) hayır diyemeyeceği bir durumdu. Dolayısıyla sadece birkaç akçelik veya kuruşluk gelire hitap eden alanların dahi mültezimlere devredildiğini görmek şaşırtıcı değildir.⁷³ Bundan başka, imparatorluğun finans kaynağını oluşturan iltizam ile üretimin temeli olan tımar düzeninin birleşmesi tımarlı sipahilerin şahsında onların ayrıca

70 Manisa Şerhiye Sicili 14/9-2. Bursa, agt., s. 131.

71 Manisa Şerhiye Sicili 14/49-3. Bursa, agt., s. 358.

72 Eftal Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 18/29, 1996, s. 44.

73 300 kuruşluk bir tımar arazisi parçasının iltizamına dair bir örnek için bkz. Manisa Şerhiye Sicili 79/ 72-1. Atabey, agt., s. 212.

mültezim rolünü üstlenmeleri ile de gerçekleşmiştir. Manisa’da belli bir sermayeye ulaşan tumar sahiplerinin yakın çevrelerindeki iltizamlara rağbet ettikleri görülür. Elliciler ve Yunddağı mukataasını Hicri 988 (Miladi 1580-1581) yılında alan, 3 bin akçelik bir tumarın sahibi sipahi girişimci asıl işine çok uzak olmayan bir başka alanda üç yıllığına 412 bin akçe ödeme yaparak yatırım yapıyordu.⁷⁴ Maddi kazanç umudunun yanı sıra şartlarının arasında, sefer olursa buna katılmayıp mukataasıyla ilgilenmesini eklemesi kendi cephesinden gayet önemli olmalıydı.

Tumar ile iltizamın birbirine destek veren iki uygulama olduğu görüldü. Saruhan özelinde ilginç örnekler arşiv kayıtlarına yansımaya devam etmiş, kimi durumlarda iltizam rolündeki sipahi girişimciler, muhtemelen akrabaları ya da arkadaşlarına, yeni tumarlar verilmesini sözleşme şartlarına ekletmişlerdir. Bir örneği anmak gerekirse; Hicri 996 (Miladi 1587-1588) yılı civarında Saruhan sancağında 16 farklı mukataa biriminin mültezimliği kazanan Mustafa sipahi, kendi tumarına altı bin akçelik terakki elde ettiği gibi bir başka kişinin de yeni bir tumarın sahibi olmasını sağlamıştı.⁷⁵

Osmanlı ekonomik yapısının iki temel taşı tumar ve iltizam sistemlerinin birleştirilmesi görece karmaşık mali durumların ortaya çıkmasına sebebiyet veriyordu. Çünkü burada sahib-i arz diye ifade edilen tumarlı sipahi ile mültezimlerin ortak çalışması söz konusuydu. Daha ilginç ise, bir yerin tumara konu olan arazilerindeki vergileri toplama hakkı sahib-i arzda iken mültezimin de aynı bölgede bulunması ve beraber çalışmalarıdır. Manisa’ya bağlı Gökçe köyündeki boş bir arazinin ölen bir kişinin kızı yerine başkasına verilmesi vakasında olduğu gibi⁷⁶ tumarlı sipahi ile mültezim birlikte bu kararı almışlardı. Bu örnekte mültezimin boş tumarı üçüncü bir şahsa verirken sipahinin onayını alması gayet mühimdir. Burada geniş bir alanı ifade eden ve iltizama konu olan has kapsamındaki köyün mültezimi ile muhtemelen daha küçük bir birim olan ve köyü de içine alan tumar ünitesinin sipahisinin ortak çalıştığına şahitlik etmek ilginçtir. Bu durum tumar düzeninin rayından çıkması ile birlikte mültezimlerin, dolayısıyla iltizam sisteminin tumar düzenine sirayet ettiği savının⁷⁷ kayıtlara geçmiş bir örneği sayılabilir.

74 BOA., MAD., 5954/198.

75 BOA., MAD., 6101/10-11.

76 Manisa Şerhiye Sicili 100 /99-2. Caner Yılmaz, H. 1060 – 1061/M. 1650-1651 Tarihli 100 Nolu Manisa Şerhiye Sicili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2005, s. 198.

77 Mustafa Akdağ, “Tumar Rejiminin Bozuluşu”, AÜDTCF Dergisi, 3/4, 1945, s. 427. Tumar arazilerinin mukataa ve iltizam halinde tasarlanmasının tarihsel arka planı hakkında bkz. Baki Çakır, Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s 42-44.

Sonuç

Osmanlılar sağlam temeller üzerine bina ettikleri iktisadi düzenler sayesinde uzun süre yaşayabildiler. Bu uygulamaların en önemlilerinden biri iltizam sistemidir. 16. ve 17. yüzyılda Saruhan sancağında ve Manisa kazasında da hayata geçirilen bu düzen bahsedilen asırlarda merkezi hazineyi besleyen damarlardan biri olmuş ve yerelde istihdama katkılar sağlamıştır. Sancak kimi dönemlerde çevresindeki başka sancaklarla birlikte tek bir iltizam ünitesinin parçası gibi düşünülmüştür. Bu şekilde büyük iltizamların bazen tek bir mültezim idaresine verilmesi devletin sisteme ve sistemin aktörlerine olan itimadının belirtisi sayılabilir. Bunun dışında görece mütevazı ihalelerin verildiği örneklerde daha az sayıda hatta tek bir tane vergi kalemi ya da yerel işletmenin sisteme dâhil edildiği görülmektedir.

Sancak tarihine yansıyan kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla iltizam düzeni içinde yer alan finansal kaynakların çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. İncelenen iki asırlık süre zarfında örnekleri kaydedilen sözleşmelerde tumar gelirlerinden, baş vergilerine, yerel üretim merkezlerinin mahsulâtından göçerlerin ürünlerine kadar birbirinden farklı alanlardan faydalandığı söylenebilir. Mültezim sıfatını taşıyanlar arasında eminlerin de yer aldığını görmek, devletin kimi zamanlarda sivil girişimciler bulmakta zorlandığını ya da stratejik değeri olan kalemleri kendi unsurlarına bırakmayı yeğlediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca her mali harekette görüleceği üzere beklenmedik finansal zorluklar gündeme geldiğinde gerek devlet gerekse sivil girişimcilerin vergi kaynaklarını kaybetmektense öncelikle iltizamın mevcut sorununun çözümünü düşündükleri, buradan sonuç çıkmaması durumunda yeni talipler aradıkları anlaşılmaktadır.

Manisa ve çevresindeki iltizamların pek çok giderin karşılanmasında da büyük katkısı olduğu görüldü. Özellikle merkezi hazinenin ihtiyaçları ile Topkapı Sarayı'nın bazı özel giderleri için bölgenin kaynaklarının kullanıldığı takip edilebilmektedir. Yine ordunun çeşitli levazımata için de aynı iltizam gelirlerinin sarf edilmesi, zaten şehzade sancağı özelliği olan kentin özgül ağırlığını artıran bir başka durum olarak sayılmalıdır. Saruhan bölgesinin mali kaynaklarının bir kısmı bu şekilde merkezi hazineyi beslerken, bu kaynaklardaki iktisadi bünyelerin yerel çalışanları da istihdam olanağına kavuşmuş oluyordular.

Kaynaklar**Cumhurbaşkanlığı (Başkanlık) Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri**

- BOA., *D. BŞM.* 164/5.
BOA., *D.KFM.*, 26370/15.
BOA., *MAD.* 4745/47.
BOA., *MAD.* 6101/10.
BOA., *MAD.* 6101/6.
BOA. *MAD.* 1843/23
BOA. *MAD.* 1843/27
BOA. *MAD.*, 5454/145.
BOA. *MAD.*, 5454/227.
BOA., *AE, SMMD IV*, 49/5652.
BOA., *D. BŞM.* 163 /2.
BOA., *D. BŞM.* 163 /4.
BOA., *D. BŞM.* 163 /5.
BOA., *D.KFM.*, 26370/12.
BOA., *D.KFM.*, 26370/8.
BOA., *EVHMH.d.*, 23/1.
BOA., *EVHMH.d.*, 23/11/A.
BOA., *MAD* 5454/172.
BOA., *MAD* 5454/227.
BOA., *MAD* 5945/249, *H.* 989
BOA., *MAD*, 5699/7.
BOA., *MAD.* 15654/11, *H.* 1025.
BOA., *MAD.* 1843/22.
BOA., *MAD.* 1843/22-23.
BOA., *MAD.* 1843/26-27.
BOA., *MAD.* 1843/26-27.

BOA., *MAD.* 3191/12, 15, 16, 17, 18, 21, 23

BOA., *MAD.* 5454/152.

BOA., *MAD.* 5699/7.

BOA., *MAD.* 5945/57.

BOA., *MAD.* 5454/155.

BOA., *MAD.* 5954/198.

BOA., *MAD.* 6101/10-11.

BOA., *MAD.* 2531/4-5., *H.* 1022.

BOA., *TD.MAd.* 2575/1.

BOA., *TS. MAd.*, 2580.0019.

Yayınlanmış Ana Kaynaklar

Ayni Ali, *Kavânîn-i Âli Osman Der- Hülsâi- Mezâmîn-i Defter-i Divan*, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, Kayıt No: 4616.

Araştırmalar

Akdağ, Mustafa, “Tımar Rejiminin Bozuluşu”, *AÜDTCF Dergisi*, 3/4, 1945, s. 419-431.

Atabey, Halil, *Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (H. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Batmaz, Eftal, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 18/29, 1996, s. 39-50.

Bostan, İdris, “Sâlyâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, 2009, s. 59- 60.

Bursa, Fatih, *Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2002.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Çetin, Selman, *64 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili*, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2013.

Emecen, Feridun, "Manisa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, 2003, s. 577-583.

Emecen, Feridun, "Saruhanoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, 2009, s. 170-173.

Genç, Mehmet, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, 2000, s. 154-158.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010.

Nagata, Yuzo, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi", *Tarih Dergisi*, 32, 1979, s. 731-758.

Özkaya, Yücel-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI, 2006, s. 18-20.

Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2, 1963, s. 145-218.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara 2006.

Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2010.

Uluçay, Çağatay, *XVII inci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942.

Uluçay, Çağatay, "Manisa", *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, VII, 1997, ss. 290-294.

Yılmaz, Caner, *H. 1060 – 1061/M. 1650-1651 Tarihli 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2005.

Ek

Tablo 4: Saruhan-Manisa İltizam Sözleşmelerine Dair Örnekler (16-17. Yy)⁷⁸

Mültezim	İltizamın Konusu	Tarihi ve Süresi (Hicri yıl)	Miktarı	Kaynak (Defter No/ Sayfa No) ⁷⁸
Şaban bin Ahmed	Manisa Yunddağı Elliciyanı	965 (1 yıl?)	4 yük akçe	D.KFM. 26370/12.
Seyyid Ahmed Emin-i Mültezim	Manisa Yağhanesi	981 (3 yıl)	470 bin akçe	MAD, 5454/227.
Mustafa Mültezim	Manisa Çeltik Mukataası	983 (3 yıl)	6 yüz bin (yük) akçe	MAD 5454/145.
Hasan Mültezim	Manisa Çeltik Mukataası	983 (3 yıl)	6 yük 20 bin akçe	MAD 5454/145.
Bayezid Emimi-Mültezim	Saruhan aşar, rüsum-ı zevayid-i çiftlikha piyadegan-ı müslüman,	983 (1 yıl?)	27 bin 449 akçe	MAD, 5699/11.
Mehmed emin-i mültezim	Saruhan kura-i şabhane mukataası iltizamı	983 (3 yıl)	60 bin akçe	MAD 5945/16.
Hüseyin bin İlyas	Hassa Ayasluğ ve Tévabi Mukataası	983 (3 yıl)	445 bin akçe	MAD 5945/57.
Nasuh bin Ali Mültezim	Saruhan/Demirli Yörükân rüsumu	22 Recep 983 (3 yıl)	262 bin akçe	EV:HMH,d. 2/1.
Bali? Musa	Saruhan Bazdaran ve Resm-i Otlak Mukataası	986 (3 yıl)	78 bin akçe	BOA, MAD 5945/39.
Memiş (Mehmed?) bin Halil	Meliklu ve Abidluceözü Köylerinin Mukataaları	2 Receb 987	90 bin akçe	EV:HMH,d. 2/11.A
Hızır bin Durmuş	Elliciler ve Yunddağı Mukaatası	988 (3 yıl)	412 bin	MAD 5945/198
Ömer Mültezim	Aydın ve Saruhan livaları cedide-i ula ve saniye mukataatından on kıta mukataanın iltizamı	996 (3 yıl)	31 yük ve 42620 akçe	MAD 6101/2.
Mustafa Sipahi	Saruhan sancağında on altı farklı mukataa biriminin	996 (3 yıl)	53 yük 25620 akçe	MAD 6101/10-11
Mehmed Çavuş	Saruhan havas aklamından beytülmal-ı amme ve hassa mevkuat, resm-i perakende, bazdaran, resm-i otlak, çayır, bahçe, resm-i çift vergileri	1042 (6 yıl)	64 yük 9583 akçe	D. BŞM. 163 /2.

⁷⁸ Sayfa numaralarının bir kısmı modern rakamlar bir kısmı Arapça rakamlardır. Sicillerin hangi kaynaklardan temin edildiği metin içinde belirtilmiştir.

